

Боркошев М.М., Тешебаев А.К., Жакыпова Г., Ташматова Н.

КЫРГЫЗДЫН ОЮНДАРЫ ТАРЫХЫЙ ЭСТЕЛИКТЕРДЕ

Боркошев М.М., Тешебаев А.К., Жакыпова Г., Ташматова Н.

КЫРГЫЗСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИГРЫ В ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ

М.М. Borkoshev, A.K. Teshebaev, G. Zhakupova, N. Tashmatova

KYRGYZ NATIONAL GAMES IN HISTORICAL MONUMENTS

УДК: 373

Бул макалада “саймалуу таштагы” сүрөттөрдөгү кыргыздын Салбуруну түшүрүлгөн эстеликтери жана тарыхый эпостордо Салбурундун сүрөттөлүшү жөнүндө жазылат.

Негизги сөздөр: *саймалуу таш, тарых, маданият, дене тарбия, салбурун, сүрөт, бүркүт, көчмөндөрдүн оюндары.*

В этой статье говорится об обнаружении “саймалуу таш”, исторических эпосов, письменных описаний и искусство о Салбуруне.

Ключевые слова: *саймалуу таш, история, культура, физическая культура, картина, салбурун, беркут.*

This article is devoted to the historical complex “SaimaluuTash”. Ancient paintings reflect the games and sports of our ancestors.

Key words: *saimaluu-Tash, history, culture, physical education, ancient paintings, Olympus, the games of Settlers.*

**Ит агытып, куш салып,
Салбурундап жер чалып,
Бабалардан калган иш.
Манастан**

Биздин ата-бабалар аңчылык өнөрдү аздектеп келген. Күз келгенде биринчи жааган карда, жигиттер топтолуп алышып, алыска аңчылыкка чыгышкан. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн түзгөн Константин Юдахиндин эмгегинде, Салбурун же Салбырын сөзү мындайча чечмеленет: «Жоокердик мүнөздөгү аңчылыктын түрү» деп. Кыргыздын эски сөздөрүнүн бири болсо керек. Негизи, «Салбурунчу» деп бүркүт, куш кондуруп, тайган ээрчитип, жаа тартып аң уулаганды айтат.

Салбурун – байыркы элибиздин маданияты. Өзүнө спортту, илимди камтыган туюнтма. Эми биз ошол маданиятты улуттук спорттук – аңчылык түрү деп атап, азыркы шартка ылайыктап, мелдешин тартуулап, оюн-зоокко айланттык. Ат үстүндө илгеркиче жаа асынып, колуна куш кондуруп, тайган ээрчитип. Колго тийген аңдын этинен тамак даярдап жеп, табийгатка жуурулушуп келсе жаманбы?

Биздин заманга чейин эки кылым мурда “Саймалуу ташта” калтырылган таштагы ушул сүрөттү карап туруп, бабаларыбыз ошол эле мезгилде ит агытып куш салып, жаа менен ууга чыгып өзүн эле эмес элин да кошо багып жүргөндүгүн көрөбүз. Салбурун - бул адамдын, аттын, иттин жана бүркүттүн ортосундагы тыгыз байланышынын туу чокусу. Булардын бири-

бирин түшүнүүдөгү, бири-бирин колдоодогу чоң байланышты байкайбыз. Табият менен таттуу мамиледе болуу деген Манас атабыздын осуятынын негизги таянычы ушул салбурунда көрүнүп турат.

Төмөндөгү биринчи сүрөттө Салбурунду сүрөттөгөн эң эски тарыхый эстелик болуп эсептелет. Сүрөттө жаратылыштын койнунда адам жаа кармап алып, бүркүт салып уу учуру көрсөтүлгөн. Ошондой эле биздин жаратылыштын байлыгы да сүрөттөлгөн.

1-сүрөт

Экинчи сүрөттө болсо, адам жаасын кармап, лыжа тээп он жагында куш салып турганын байкайбыз. Бул сүрөттө кыргыздар байыртадан эле лыжа тэпкенди, жаа менен таамай атканды билген шамдагай эл экендиги жазылган

2-сүрөт

Биз жогоруда “саймалуу таштагы” таш үстүнө калтырылган сүрөттөрдү айтып өткүк эми биздин тарыхый чыгармаларда жана эпостордо салбурундун айтылып кыргыздын өнөрү катары даназаланып айтылганына күбө болобуз

Ит агытып, куш салуу – байыркы элдердин жашоо тиричилигинде азык-түлүк табуу максатында качырганын куткарбаган алгыр ит (тайган) жана атайын тапталган кыраан куштар менен аңчылык айбанаттарына ууга чыгуусу. Кыргыздар башка түрк уруулары сыяктуу илгертен эле мал чарбасы менен бирге аңчылыкты кесип кылып, азык-түлүктүн айрым түрүн аңчылыктан алган. Аң уулоо куралы колдонулушуна жараша атылма (жаа, мылтык жана башкалар) жана капкан, тор, тузак болуп бөлүнөт. Алгач жаа, кылтак, тузак, тор колдонулса, кийин аңчылыкта милте менен атылма мылтык, капкан көбүрөөк колдонула баштаган. Кыргыз элинде тузак, капкан салуу, мергенчилик, мүнүшкөрлүк кылуу, бүркүт салуу, тайган агытуу дагы ушундай сыяктуу кеңири таркап, ар бири өзүнчө жарым-жартылай кесип катары эсептелген. **“Манас” эпосунда** жана **“Жаныш-Байыш”**, **“Эр Табылды”** эпосторунда да **ит агытып, куш салуу** өнөрү аңчылыктын өзүнчө түрү катары айтылат. Ошондой эле **ит агытып, куш салуу** жөнүндөгү сюжет түрк-моңгол элдеринин эпосторунда байыркы доорлордон бери келаткан ардактуу салт катарында орун алышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Алтайлыктардын “Маадай-Кара”, “Боодый-Мерген” эпосторунун баш каармандарынын окшош эки кара бүркүтү, эки кара тайганы болгондугу айтылат. “Кан-Сулутай” эпосунда бүркүт, тайгандан башка аюусу да болот. “Алтай-Буучайда” эки боз шумкар, эки боз тайган сүрөттөлөт. Булар негизинен эпикалык баатырлардын ата-журтун душмандардан коруп, кароолчулук милдет аткарышат. Ошондой эле Алтай-Буучай аң уулоого эки тайганы менен барса, Манас да “Ит агыта, куш салып Жети жигит кошчу алып” (**Сагымбай Орозбаков**, 1. 234) дегендей бардык варианттарда Кумайык баатырлардын жөнөкөй гана аңчылык тайганы болбостон, өзгөчө бир касиеттүү жаныбар катары сүрөттөлөт. Манас өлгөндө анын башка сыйкырдуу жаныбарларындай эле Кумайык аза күтөт. **Семетей** Букардан Таласка алгач келгенде жолунан биринчи болуп тосуп чыгат. Кийин **Семетей** Кыястан жарадар болгондо, сөөгүн душмандан коргоп Алтай-Буучайдын эки боз тайганы сыяктуу Кумайык да эч кимди жолотпойт. Айрым изилдөөчүлөрдүн (Р. Сарыпбеков) пикири боюнча бардык учурда тең ал иттен кушка айланган укмаштуу жандык, же бир эле учурда ит да, куш да болгон аргын жаныбардын баштагы аргын образы экиге ажырап, өз-өзүнчө персонификацияланган иттин атрибуту Кумайыкка куштун атрибуту Акшумкарга айланган. Манас өлгөндө “алтын туурун талкалап, жибек боосун тытып, айды көздөй сызып” кетип калган Акшумкар **Семетей** эр жетип, элине келээр жолуна уя салып, “куу арыктуу дайрадан куу

бөктөрүп”, “капчыгайлуу зоолордон каз бөктөрүп”, “Качып калган түлкүнү Шукшуруп алып Акшумкар “Келегой жетим” дегенсип” (**Саякбай Каралаев**, Кол жазмалар фондусу, 549-инв., 25-б.), Семетейди сагынычтуу тосуп алат. **“Манас” эпосунда** Акшумкардын идеалдаштырылышы **Семетей** баатырдын бейкут тиричилигинде маанилүү роль ойношуна байланышкан. Анткени көчмөн уруулардын түшүнүгүндө бүркүт, кыраан куш адамдын байлыгы эле эмес, мартабасын да көтөргөн. Элдик салт боюнча эң бир орчундуу учурларда (согуш мезгилинде, уруулардын өз ара чатактарын басууда) кушту сыйлыкка тартуулашкан. Бул жөнүндө тарыхый материалдарда ачык маалыматтар сакталган. Мисалы, Моңгол жапырыгына байланыштуу маалымат боюнча кыргыздарга Чынгызкан элчилерин жиберип, багынып берүүсүн өтүнгөн. Кыргыздар макулдугун билдирип, Чынгызканга Акшумкар тартуулаган. Акшумкардын баалуу белек, жогорку сыйлык катарында канга тартуулануусу Кыпчак талаасынын каны Жаныбектин алты шумкар баш болгон баалуу белектерди Мисир султанына бергени тарыхый факты менен да аныкталат. Ошондуктан “Манастагы” Акшумкар менен Кумайыктын образынын салттык мүнөзгө ээ болушу бекеринен эмес. Айрыкча Акшумкардын образынын ачык элеске, өзгөчө мүнөзгө ээ экени **“Семетей”** эпосунда Семетейдин куш салуу сөөлөтүнөн көрөбүз. Салттык бул көрүнүш эпостогу окуянын жүрүшүндө майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөлөт. **Ит агытып, куш салуу** с-нун ардактуулугу жана баалуулугу көлдөгү кууга салган Акшумкарды Айчүрөктүн амал менен алып кетиши, дайынсыз жоголгон шумкары үчүн Семетейдин күйүткө түшүп кайгырышы, аны жер жүзүнөн издетмекчи болгону, “Шумкар табылмайынча жер кезем, дүйнөмдү чачам” деген сөзүнөн таасын сезилет. Демек, “Манас” бөлүгүндө коллективдүү аңчылыктын салбырын сыяктуу байыркы түрү сакталса, **“Семетей”** чагылдырган тарыхый шартта **ит агытып, куш салуу** -нун эс алуу, ден соолук чыңоо, көңүл ачуу үчүн мааниси чоң. Буга түрк-моңгол элдеринде **ит агытып, куш салуу** байыркы мезгилден тарта эле ардактуу өнөр-кесип болгондугу, баскынчы кандарга Акшумкар тартуулап адилет элдин жоодон чабылбай аман калгандыгына жогоруда келтирилген тарыхый фактылар далил болсо, элдик эпостон орун алган, мисалы, Алтай-Буучайдын эки боз тайганы менен эки боз шумкары ата-журтун душмандардан коруганы жана Семетейдин ууга чыгып Акшумкарды жоготушу, аны азап менен табышы кыраан куштардын жогору бааланышынын айкын күбөсү боло алат.

19-кылымда, Көл кылаасынан Мойут Аке деген чыккан. Мүнүшкөр, абдан акылдуу адам болгон. Сары Эжий деген алгыр бүркүтүн 30 жылча кармап, салып жүрүптүр. Кийин «тукум уласын» деп, семиртип, түлөтүп туруп, агытып жиберет. Төрт-беш жыл чамасында «Каркыра» жайлоосунда жолдош-жоролору менен кетип баратып, төбөсүндө айланып

учкан үч бүркүттү көрүп калат. Бирөөсү кадимкидей шаңшыйт. Сереп салып көпкө карайт. «Ах атаңгөрү, менин Сары Эжий бүркүтүм турбайбы, балапанын чыгарып учуруп жүргөн тура» дейт. Анда жанындагылары «Мойут Аке алжып калганбы? Асмандагы бүркүттү кантип таанып атат?» деп күбүрөнүшөт. Ошондо Мойут Аке минип жүргөн атынан түшө калып, канжыгада байланган баштыкты жерге коет. Ичинен бирдеме алып чыгып, үндөктөп, чырга тартат. Баягы бүркүттүн бирөөсү, эки айланып шукшурулуп, жерге жакындап, үчүнчүсүндө Мойут Акенин жанына конот. «Сары эжийдин» башынан ылдый сылап өз колу менен мойнуна таккан шурусун көрөт. Канаттарын, тырмактарын түгөлдөйт. Колуна кайра кондуруп, «алгырлыгыңан жазба» деп обого учуруп жиберген экен.

Адабияттар:

1. www.eposmanas.ru
2. www.silkroadfoundation.org
3. www.iuca.kg
4. www.youtube.com
5. www.kant.kg 6. www.wikipedia.org
7. www.centralasia-travel.com/ru
8. www.president.kg/ru
9. «Манас, Семетей, Сейтек» дастаны. Хрестоматиялык окуу китеп, тизгөн М.Байжиев. -Бишкек, 2012.
10. www.lenta.ru/news
11. "Манас" энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. 1-т. - 440 б. ISBN -5-89750-013-4

Рецензент: к.филол.н. Карымшакова А.